

5. Стамбол І., Кучеренко С. Іван і Юрій Липи. Харків: Фоліо, 2016. 126 с.
6. Стамбол І. Іван Львович Липа в українському національному русі (кінець ХІХ – початок 20-х років ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2016. 240 с.
7. «Три брати» Юрія Липи: біобібліографічне дослідження творчої спадщини / упоряд. С. Кучеренко. *Липа Ю. І. Твори в 10 т.* Львів: Каменяр, 2017. Т. 11. Додатковий в 6 кн. Кн. 1. 304 с.
8. Голоси довкола: біобібліографічне дослідження життєвого шляху / упоряд. С. Кучеренко. *Липа Ю. І. Твори в 10 т.* Львів: Каменяр, 2018. Т. 11. Додатковий в 6 кн. Кн.2. (підготовлено до друку).
9. Яворівщина у повстанській боротьбі: розповіді учасників та очевидців / зап. та упоряд. Є. Луньо. Т. 1.: Наконечне Перше. Наконечне Друге. Львів: Літопис, 2005. 576 с. Т. 2.: Яворів–Львів: Растр-7, 2015. 1080 с.

ФОРМУВАННЯ МОНОПРОФІЛЬНИХ МІСТ ЯК СКЛАДОВА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ДОНБАСУ: ЧАСОВОЯРСЬКИЙ АРЕАЛ

Богуненко Валерій

The article is devoted to the problem of the formation of single-industry towns in Donbas as a component of the historical memory of the region. Chasiv Yar area is studied as the example of influence of industrial, demographic, administrative, architectural and planning, ideological, and cultural and household factors on this process in the period of Soviet urbanization.

Key words: *historical memory, single-industry town, Chasiv Yar area, settlement self-identification.*

Звернення до проблематики національної історичної пам'яті вимагає передусім ґрунтовного розкриття цього поняття. Так, за визначенням В. Ф. Солдатенка, «національна пам'ять» є феноменом «селективно збереженої нацією сукупності знань, уявлень та ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на її становлення, самоідентифікацію, державотворчі й цивілізаційні досягнення та консенсусно сприймаються у суспільстві як найбільш значущі для його самозбереження, консолідованого існування та конструктивного розвитку у майбутньому» [15, 15–16]. Можна зауважити, що всебічне вивчення зазначеного феномену суспільної свідомості неможливе без дослідження особливостей регіонального та локального рівнів його формування.

Останнім часом, через воєнно-політичні події на сході України, у вітчизняній гуманітаристиці гостро постало питання щодо національно-історичної самоідентифікації мешканців Донбасу (у вузькому значенні –

території Донецької та Луганської областей), що безпосередньо залежить від специфічних умов формування історичної пам'яті в населення регіону, зокрема – на рівні монопрофільних міст (тобто таких, у яких дохідна частина місцевого бюджету формується в основному підприємствами однієї–двох суміжних галузей [16]). Подібні міста, що часто зобов'язані своїм виникненням та існуванням діяльності одного певного заводу, шахти тощо, складають значну частину економіки та населення регіону [2]. Історична пам'ять у населення таких міст від початку їх заснування формується інакше, ніж у населення мегаполісів, через значну залежність його від характеру та умов місцевого промислового виробництва, особливостей повсякденності тощо. При цьому функціонування таких міст тривалий час, особливо впродовж останніх десятиліть, пов'язане з низкою проблем економіко-промислового, демографічного, соціально-культурного та іншого характеру, обумовлених виробничою, просторово-організаційною специфікою, самоідентифікацією місцевих мешканців як представників міської чи іншої культури, навіть – як репрезентантів певного топосу (адже не завжди «ментальні ареали» співпадають із адміністративними межами населених пунктів), та іншими факторами. Тому вивчення проблематики формування монопрофільних міст Донбасу, як одного з ключових елементів історичної пам'яті регіону, нині актуалізоване потребою вироблення диференційованих підходів до вирішення окреслених проблем на загальнодержавному рівні, пошуком ефективних тактик становлення сучасного громадянського суспільства.

У зв'язку з цим пропонується розглянути особливості формування монопрофільного міста як складової історичної пам'яті Донбасу та її предметнення на рівні конкретного ареалу в національно-культурній та поселенській самоідентифікації, виробничо-господарських, повсякденно-побутових традиціях тощо на прикладі міста Часів Яр Донецької області. Для цього видається необхідним: визначити період, пов'язаний з утворенням цілісного населеного пункту; висвітлити виробничо-господарські та соціально-демографічні умови цього процесу; оцінити вплив на формування історичної пам'яті місцевого населення змін демографічної ситуації, будівництва на цій території промислових та цивільних об'єктів; визначити специфіку просторово-організаційних, архітектурно-планувальних рішень, застосованих при проектуванні та будівництві міських об'єктів, та їхній вплив на формування поселенської самоідентифікації; також у цьому контексті слід торкнутися питання характеру місцевої повсякденності, політико-ідеологічного клімату доби.

Слід підкреслити, що спеціальних досліджень цієї проблеми не існує. Проте, чимало робіт сучасних українських та російських науковців присвячено процесам індустріалізації, урбанізації в УСРР та на Донбасі, особливостям формування поселенської структури регіону, ментальності його населення. Насамперед це – дослідження З. Г. Лихолобової [8; 9],

Н. Т. Гогохії [3], М. А. Алфьорова [1], О. І. Кокорської [7], Ю. О. Ніколайця [14], О. В. Губанова [5], М. Г. Меєровича [13]. У свою чергу, в узагальнювальних краєзнавчих роботах з історії міста Часів Яр останнього десятиліття наявні окремі відомості щодо будівництва в зазначений період часовоярських вогнетривких підприємств та пов'язаного з цим будівництва інфраструктурних, житлових об'єктів у центральній частині селища. Це – роботи краєзнавців В. Б. Лук'янова, К. М. Третьякова, С. Й. Татарінова [10; 19] та ін.

Джерельна база дослідження складається, по-перше, з архітектурних об'єктів центру сучасного міста Часів Яр, зведених у зазначений період, та, по-друге, з документів, що зберігаються у фондах Часовоярського промислового історико-краєзнавчого музею: даних щодо будівництва Новошамотного заводу у 1929–34 рр.; фотоматеріалів, у яких зафіксований перебіг будівництва промислових та цивільних будівель та споруд; матеріалів особового походження (спогадів свідків та учасників тих подій) [4; 6; 11; 12; 17; 18; 20].

Місто Часів Яр Донецької області нині є одним із важливих осередків вітчизняної вогнетривкої промисловості. Історія заснування та діяльності перших п'яти вогнетривких заводів біля залізничної станції Часів Яр (відкритої у 1878 р.), що працювали на місцевій сировині, сягає останньої чверті ХІХ – поч. ХХ ст. Їхніми засновниками були місцеві землевласники, а першими працівниками – мешканці навколишніх сіл (Миколаївки та Іванівки), до яких згодом долучалися прибульці з Чернігівської, Полтавської та ін. губерній. Населення робітничих колоній біля цих заводів, розташованих на відстані 1,5–2 км одна від одної, становило на 1917 р. до тисячі осіб [10, 42].

Після початку радянської доби, у 1922–24 рр., унаслідок відбудови та реорганізації відновили діяльність три з перших часовоярських вогнетривких заводів. Формування цілісного населеного пункту – спочатку селища, а згодом міста Часів Яр, – пов'язане з добою форсованої індустріалізації та урбанізації в СРСР 1920–30-х рр., коли на цій території відбувався інтенсивний розвиток промислової бази: мало місце суттєве розширення гірничого виробництва на кар'єрах Часів-Ярського рудоуправління, вогнетривкого виробництва на заводах № 1, № 2, № 3 ім. Артема, велося будівництво заводів ім. Х-ї річниці Жовтня (1927–28 рр.) та Новошамотного заводу ім. Орджонікідзе (1929–34 рр.) [19, 46–65].

До факторів, що суттєво вплинули в цей час на формування етнокультурних особливостей місцевої громади, слід віднести насамперед соціально-демографічні зміни, оскільки, за словами Ю. О. Ніколайця, «якісний склад жителів визначає... пануючі норми поведінки, традиції та сприйняття мешканцями навколишнього світу» [14, 5]. Так, на роботу на вогнетривких підприємствах, у кар'єрах, на будівництво промислових та цивільних об'єктів, на навчання у Часів-Ярській школі ФЗН сюди

протягом короткого часу прибули тисячі осіб – переважно з сільських районів різних областей УСРР, а також РСФРР. Це привело до стрімкого збільшення місцевого населення до більше як 20 тис. осіб у другій пол. 1930-х рр., подальшого розвитку інфраструктури населеного пункту [19, 82–85].

Звертаючись до розгляду ролі просторово-організаційних факторів у генезі історичної пам'яті часовоярської громади, слід підкреслити, що архітектурно-планувальні рішення, викладені у генеральному плані розвитку селища Часів Яр (розробленому Державним проектним інститутом «Діпромiсто» і затвердженому в 1934 р.), за більшістю ознак є типовими для категорії «соцселища» або «соцміста» підгрупи «В» – монофункціонального населеного пункту з відносно невеликою кількістю мешканців [5, 8]. При цьому специфікою Часового Яру став застосований у цей час при його формування метод «злиття поселень». Так, територія площею близько 49 га, забудована у 1929–34 рр. промисловими та цивільними об'єктами, мусила стати центром для тринадцяти окремих робітничих колоній: трьох великих – «Десятої» біля заводу ім. Х-ї річниці Жовтня, «Нижньої» та «Верхньої» біля заводу № 1 ім. Артема, а також більш дрібних: «Криничної», «Шевченківського», «Відкосу», «Ростова» та ін., що переважно являли собою скупчення бараків та мазанок-«землянок» [17, 3; 12, 12–15].

Визначним у цей період для формування місцевої поселенської самоідентифікації став той факт, що населення заводських колоній, які тепер входили до адміністративно-територіальних меж селища Часів Яр, складаючи його периферію, сприймали себе як «часовоярців» досить умовно. Відтоді характерним для місцевої громади стало безпосереднє вживання назви «Часів Яр» переважно тільки щодо новозбудованої центральної частини селища (у якій навіть був свій «центр» – так званий «Шамотний» – територія між прохідною Новошамотного заводу та заводським клубом) [18, 4]. Подібні явища, в контексті оформлення у той час регіональної агломераційної поселенської структури, безперечно, впливали на формування тут специфічних ментальних рис.

Пошук витоків регіональної специфіки історичної пам'яті вимагає також вивчення естетико-архітектурних аспектів її формування на локальних рівнях. Так, для «соцселищ» чи «соцміст», типологічно близьких до Часового Яру, застосовувалася методика спрощеного планування. У той же час можна говорити про наявність у центрі Часового Яру архітектурного ансамблю (що підкреслювало разючий контраст із його периферією), котрий визначався крайньою еkleктикою: класицистська колонада (до того ж увінчана в центральній частині соцреалістичними скульптурами робочих), була зведена поряд зі справжнім шедевром конструктивізму – «будинком клубу Новошамотного заводу» авторства знаного харківського архітектора-новатора Г. Яновицького [6]. За клубом

НШЗ, з південно-східного боку, був розбитий парк із копіями античних скульптур [20, 9–10]. Деяко абсурдистський характер цього ансамблю – фактичного «серця селища», його безпосереднє сусідство з великим вогнетривким підприємством, можна припустити, також сприяли формуванню специфічних засад місцевої історичної пам'яті у «перших часовоярців», здебільшого – переселенців із сільських районів, що потрапили в принципово нове для них архітектурне середовище «соцміста» (що було в той період типовим явищем для регіону).

У 1938 р. селище Часів Яр, згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР, отримало статус міста (подібні зміни статусу були на той час типовим явищем, оскільки стверджували «перемогу індустріалізації»). У цьому зв'язку слід зазначити: безперечно, кількість населення, архітектурно-планувальне домінування території біля НШЗ як центру міста, функціонування в населеному пункті в середині 1930-х рр. кількох медичних (міська лікарня із 3-х корпусів, медпункти), освітніх (чотири початкових, три семирічних, десятирічна школа, школа ФЗН) та культурних закладів (великий клуб НШЗ, три клуби інших заводів) сприяли формуванню тут елементів міської культури. У джерелах містяться цікаві відомості, які дозволяють говорити про «вживання» у той період робітників, зокрема молоді, у нове, незвичне життєве середовище, певну «ритуальність» відвідань після праці центральної частини Часового Яру – клубу, скверу та парку, що було тут важливою ознакою «культурного життя» [4, 21]. У той же час, через вищезазначену проблему цілісності населеного пункту, досить важкі побутові умови (більшість житлового фонду складала одно- та двоповерхові бараки, робітничі гуртожитки) видається можливим використання, стосовно ситуації у Часовому Ярі у 1930-х рр., (подібної до ситуації в інших монопрофільних містах регіону), терміна «квазіміська поселенська культура» щодо центральної його частини та «параміська» щодо колишніх робітничих колоній.

Важливим для розуміння основ формування історичної пам'яті місцевої громади є усвідомлення характеру політико-ідеологічної атмосфери відповідної доби. Значний вплив на формування ментальності мешканців Часового Яру, безумовно, відіграли процеси насильницької колективізації. Так, на початку 1930-х рр. у межах селища розташовувався «виправний табір», де утримувалося близько 40 родин «розкуркулених» селян навколишніх сіл. Їх залучали до важкої примусової праці на кар'єрах по видобутку вогнетривких глин; у середині 1930-х рр. табір було розформовано, причому деякі родини залишилися в Часовому Ярі [19, 65–66].

Спираючись на наявні (хоча й далеко неповні) відомості про чистки та репресії в Часовому Ярі, особливо в 1933–40 рр., можна стверджувати про існування тут у ті роки атмосфери страху, наклепництва, що

стверджувало недовірливість, підозру один до одного мешканців міста як ознаки тоталітарного характеру соціальної взаємодії. Так, за спогадами часовоярця Віктора Івановича Гончарова, сина засудженого у 1937 р. за традиційним звинуваченням у «шкідництві» енергетика рудника «Центральний» Часів-Ярського рудоуправління Івана Іларіоновича Гончарова, «тоді сусід сусіда спішив написати до «органів», боячись, щоб той не встиг першим» [11, 2].

Також для усвідомлення витоків соціально-психологічної специфіки, що впливала на формування історичної пам'яті місцевої громади, слід взяти до уваги впровадження урядом із 1929 р. системи централізованого розподілу продуктів харчування і товарів першої необхідності, яка «базувалась на визначенні місця кожного городянина відповідно до його значущості у справі індустріалізації в складній ієрархії і була дієвим засобом маніпулювання населенням... Поза державним постачанням залишились ті категорії городян, що не були партійними функціонерами, працівниками органів влади, робітниками або службовцями необхідних державі індустріальних підприємств, передовиками виробництва» [3, 18]. Це утверджувало, особливо у монопромислових невеликих містах і робітничих селищах, сприйняття робітником себе виключно як «людини-функції», котра «їсть тому, що працює», або котру «годують за те, що вона працює». При цьому наявність постійного дефіциту у Часовому Ярі продуктів харчування, навіть хліба, у 1930-ті рр. [19, 73] змушувала робітників займатися домашнім господарством, що, звісно, також не сприяло утвердженню міської культури з її нормами виробництва і споживання, нормою вільного часу, який робітник може присвятити культурним потребам, як це стверджувалося щодо працівників НШЗ в агітаційній брошурі «Рік стаханівської роботи на НШЗ» (1936 р.) [4].

Безперечно, що політико-ідеологічний клімат доби, застосування владою методів соціальної інженерії (таких, як депортації, репресії), специфічних організаційних, агітаційних та ін. методів з метою класичного соціалістичного перетворення людини на виробничу функцію фундаментально впливали на формування моделей соціальної поведінки у таких «молодих соцмістах», як Часів Яр. В умовах різкого відриву їхніх мешканців від ментальних традицій доіндустріальної епохи це призвело до глибокого вкорінення в них моделей поведінки тоталітарної «радянської людини» взірця 1930-х рр., що також знайшло відбиток в історичній пам'яті місцевої громади.

Отже, формування монопрофільних міст є важливою складовою історичної пам'яті Донбасу. На прикладі міста Часів Яр Донецької області можна виокремити чинники, що визначали цей процес за доби форсованої індустріалізації та урбанізації 1920–30-х рр. Насамперед це – адміністративне об'єднання окремих робітничих колоній в єдиний населений пункт, коли тут, через існування економіко-виробничих

передумов розвитку вогнетривкої галузі, відбувалося інтенсивне промислове та цивільне будівництво. Через трудову міграцію на цій території різко змінилася демографічна ситуація; прибуття сюди тисяч вихідців із сіл різних областей УСРР, а також РСФРР сприяло фактичному початку нової етнокультурної, ментальної історії ареалу, за умов «вживання» вчорашніх селян у принципово нове середовище. Суттєвий вплив на соціокультурну сферу ареалу мало застосування специфічних просторово-організаційних, архітектурно-планувальних прийомів будівництва «соцміста групи «В». Сприяли формуванню характерних місцевих ментальних рис естетико-архітектурні чинники, зокрема – зведений на поч. 1930-х рр. еkleктичний архітектурний ансамбль у центрі міста, що став його «візитівкою», як прикмета справжньої міської забудови. Проте фактична відсутність цілісності населеного пункту відбилася на місцевій поселенській самоідентифікації, опредметнилася в неофіційній міській топоніміці. Застосування характерних для доби радянського тоталітаризму методів трудової організації населення сприяло беззаперечному домінуванню у міській повсякденності виробничої атмосфери. Велику роль відіграли тут політико-ідеологічні процеси доби, що на рівні малого міста сприяли вкоріненню в місцевих мешканців рис поведінки членів тоталітарного суспільства. Вищенаведене дає підстави говорити про зародження в розглянутий період у населення Часовоярського ареалу специфічних уявлень про спільне минуле, певних традицій, особливої поселенської самоідентифікації в регіональному вимірі. Це підтверджує положення про необхідність уважного всебічного розгляду феномену формування монопрофільних міст у контексті досліджень історичної пам'яті як на регіональному, так і на загальнонаціональному рівнях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алфьоров М. Політика урбанізації східної України в 1920–1939 роки. *Схід*. 2010. № 1 (101). С. 75–79.
2. Антонюк В. П., Прогнімак О. Д. Дослідження особливостей соціокультурного та людського розвитку Донбасу в контексті нагромадження ризик-потенціалу. URL: [http://www.evd-journal.org/download/2015/3\(41\)/pdf/24-Antonyuk.pdf](http://www.evd-journal.org/download/2015/3(41)/pdf/24-Antonyuk.pdf)
3. Гогохія Н. Т. Українське радянське місто 1929–1938 рр.: історико-соціальний аналіз: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Луганськ, 2003. 20 с.
4. Год стахановской работы на НШЗ. Артемовск: Издание ред. газ. «За якісний вогнетрив» Новошамотного заводу и ред. газ. «Артемівський пролетар», 1936. 39 с.
5. Губанов О. В. Композиційно-просторові принципи формування ансамблів 1930-х рр. ХХ ст. в історичних центрах міст Донбасу: автореф. дис. ... канд. архітектури. Харків, 2008. 20 с.

6. Клуб шамотного заводу в Часов-Ярі (проект). *Нова генерація: журнал лівої формації мистецтв*. Харків: Державне видавництво України, 1929. № 12 (грудень). С. 6–7.
7. Кокорська О. І. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х – 30-ті роки ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук. К., 1995. 179 с.
8. Лихолобова З. Г., Коваленко В. Л. Процессы урбанизации в Донбассе (1926–1939). *Нові сторінки історії Донбасу: Зб. статей*. Кн. 3. Донецьк: ДонДУ, 1994. С. 56–74.
9. Лихолобова З. Г. Міста Донбасу в роки радянської модернізації: особливості менталітету городян. *Нові сторінки історії Донбасу: Зб. статей*. Кн. 12. Донецьк: ДонНУ, 2006. С. 93–105.
10. Лукьянов В. Б., Татаринев С. И. Мал городок... Артемовск, 2001. 52 с.
11. Матеріали В. І. Гончарова, сина репресованого І. І. Гончарова. Часовоярський промисловий історико-краєзнавчий музей (далі – ЧПКМ). Ф. 4. Оп. 19. Спр.3. 8 арк.
12. Матеріали М. Цепіна. ЧПКМ. Ф. 4. Оп. 15. Спр. 1. 18 арк.
13. Меерович М. Г., Коньшева Е. В., Хмельницький Д. С. Кладбище соцгородов. Градостроительная политика в СССР 1928–1932 гг. Москва: РОССПЭН, 2011. 270 с.
14. Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура Донбасу (етнополітичний аспект динаміки). Київ: НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2012. 187 с.
15. Солдатенко В. Ф. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення. Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. *Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць*. Вип. 1. Київ: Стилос, 2011. С. 7–25.
16. Соціально-економічні проблеми розвитку монофункціональних міст URL: <http://old.niss.gov.ua/monitor/juli2009/33.htm>
17. Спогади Г. О. Дубровського. ЧПКМ. Ф. 4. Оп. 3. Спр. 1. 12 арк.
18. Спогади О. І. Лазаренко про довоєнний Часів Яр. ЧПКМ. Ф. 6. Оп. 10. Спр. 2. 45 арк.
19. Третьяков К. М., Татаринев С. И. Часов Яр. Истоки огнеупорной промышленности Украины. Артемовск: КП «Артемовская городская типография», 2011. 196 с.
20. Центральна частина Часового Яру (фотоальбом 1935 р.) ЧПКМ. Ф. 4. Оп. 16. Од. зб. 1. 14 арк.